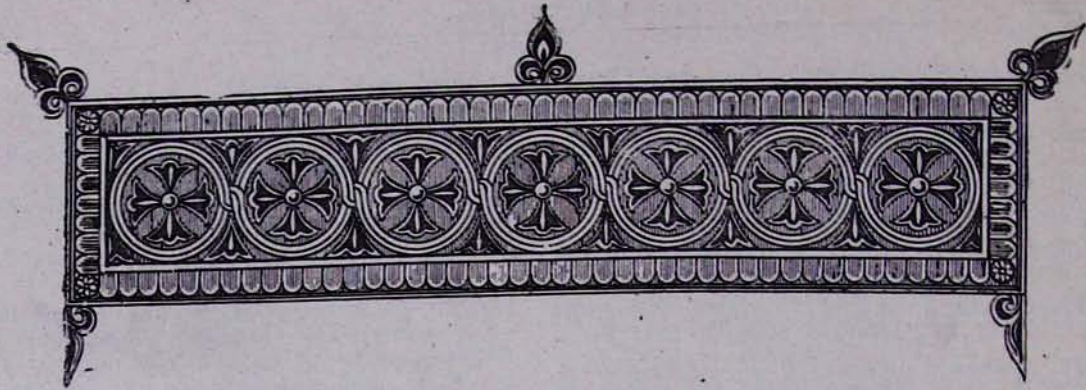

Ս. ՔՈՒԱՆՋՅԱՆ

ՏՐԱՆՍԻԼՎԱՆԻԱՅԻ ՀԱՅԵՐԻ ՊԱՅՔԱՐԸ ԱԶԳԱՅԻՆ ԻՆՔՆՈՒՐՈՒՅՆՈՒԹՅԱՆ ՊԱՀՊԱՆՄԱՆ ՀԱՄԱՐ*

Այս բոլորի մասին առաջինը վկայել է ԺԸ դարի հեղինակ Պրայը⁴¹։ Մինաս եպիսկոպոսի մասին ցանկանում ենք անել մի քանի անհրաժեշտ ճշտումներ։ Վերջերս դոկտ. Զ. Օբերդինսկին հայտնել է այն կարծիքը, ըստ որի իբր դեռևս 1669—1672 թվականներին Մինասը Տրանսիլվանիայի Բիստրիցա քաղաքում է բնակվել բազմաթիվ հայ եկեղեցականների և պաշտոնյաների հետ և կամ մինչև 1672 թվականը, ինչպես դարձյալ գրում է նա. «պատմականորեն ստույգ է, որ այս քաղաքը կրնակեր»⁴², մինչդեռ, ինչպես երևում է նույն Մինաս եպիսկոպոսի ձեռքով 1676 թվականին Տրանսիլվանիայի Զուրջով քաղաքում նորոգված ձեռագրի կապակցությամբ գրած իր հիշատակարանից, ժողովուրդի կեսը մեկնելուց հետո Տրանսիլվանիա, ինք դեռ չէր հրաժարվել վանքից (նկատի ունի անկասկած Սուշավայի Զամբա վանքը—Ս. Ք.)։ Սակայն Մինաս եպիսկոպոսը հետագայում, միայն 1676 թվականին, կրկնակի կողոպտվելով ասպատակողների կողմից, մերկ և գլխաբաց մի մորթի կապած,

հարկադրվում է փախչել Տրանսիլվանիա և միանալ իր ժողովրդին⁴³։

Թե ինչքան դժվար է եղել Մինաս եպիսկոպոսին համոզելու գործը, երևում է նաև այն փաստից, որ նրան դավանափոխ անելու առիթով Մոլդովայի հայերի երբեմնի առաջնորդին կոչվ էր ուղեկցել ոչ այլ ոք, եթե ոչ Լեհաստանի հայ կաթողիկ թեմի առաջնորդ Վարդան Հունանյանը⁴⁴։ Ցարդ ուսումնասիրողների աչքից վրիպած մի այլ փաստ վկայում է, որ Վրդարյանը Մինասի դավանափոխ լինելու տարին՝ 1686 թվականին դարձյալ կոչվում է եղել և Մինաս եպիսկոպոսի համար մի պարտավորագիր է գրի առել⁴⁵։ Այստեղից էլ շատ հավանական է կարծել, որ Տրանսիլվանիա գաղթող մոլդավահայերի հոգևոր առաջնորդ Մինաս եպիսկոպոսը փաստորեն բռնի տարվել է կոչվ 1686 թվականին Վարդան Հունանյանի և Օքսենտ Վրդարյանի միջոցով և դավանափոխվել լատին հոգևորականների ներկայությամբ։ Մինասը նշված դեպքից հետո հազիվ մի քանի ամիս պետք է ապրած լինի, քանի որ, ինչպես նշում է Ստեփանոս Ռոշքան, Մոլդովայի հայոց եպիսկոպոսը նույն 1686 թվական

* Շարունակված «էջմիածին» ամսագրի 1964 թվականի № ԺԲ-ից։

⁴¹ Pray G., "Dissertationes historico-criticae...", Vindobonae, 1775, p. 171.

⁴² Դոկտ. Զ. Օբերդինսկի, «Լեհահայերը և անոնց Անդրևաս արքեպիսկոպոսը Ցազովիցի մեջ» (Քրդմ. Ն. Ն. Ոսկյան), «Հանդէս ամսօրեայ», 1963, էջ 90—91, 102։

⁴³ Հ. Ղ. Ալիջան, «Կամենից», էջ 196—197։

⁴⁴ Նույն տեղում, էջ 127։

⁴⁵ Նույն տեղում, էջ 199։ Հ. Վ. Ըստկարյանը ևս նշում է, որ Մինասը Օքսենտի հետ կոչվ է դնացի (տե՛ս նրա նշված աշխատությունը, էջ 384)։

նին վախճանվում է⁴⁶։ Նա թաղվում է Բիստրիցայի տունինական գերեզմանոցում⁴⁷ և ոչ թե լվովում, ինչպես գրում է դոկտ. Զ. Օրբերդինսկին⁴⁸։

Մինասի դավանափոխությունը մեծագույն հաջողություններից մեկն է համարվել և մեծ հույսեր են կապել նրա հետ Մոլդովայում մնացող անհույս հայկական թեմը ևս միացնելու համար։ Այդ է վկայում այն, որ Մինասի դավանափոխության մասին հատուկ արձանագրել է Վարդան Հունանյանը Եվդոկիայի հայ կաթողիկոսներից գրած իր ընդարձակ «Թուղթ քաջալերական»-ում⁴⁹։ Ահա Վ. Հունանյանի գրած տողերը.

«Մինաս վարդապետ էվդոկացի, Զիրիֆտար օղլու մականունանցեալ, եպիսկոպոս Պուլտանու, եկն ընդ իս ի Լեօպոլիս, ի դառնալ իմում, և առաջի գարտինալին Փալավիշինի Լէկադի Փափին, որ յայնժամ էր ի Լեօպոլիս, արար զգաւանութիւն հաւատոյ կաթողիկէի յամի Տեառն ՌՈԶԶ-ին (1686)։ Եւ ի թվ. Հայոց ՌՃԼԵ-ին (1686)»⁴⁹։

Ստեփանոս Ռոշքան իր ժամանակագրության մեջ համարյա սրբացնելով Մինասին, գրում է, սակայն, որ ինք 1680 թվականին նրանից չորս աստիճան է ստացել և ականատես է եղել նրա ջերմեռանդությանը⁵⁰։ Այս թվականը եթե գրչության սխալ չէ (1680-ի տեղ կարող էր լինել 1686 թ.), պետք է կարծել, որ Ռոշքան հավանաբար Տրանսիլվանիա վաղ գաղթողներից մեկի որդին էր և կամ Մոլդովայից Լեհաստան և ապա Տրանսիլվանիա ապաստանող մի անձնավորություն։ Որ Ռոշքան ծնվել էր Կամենիցում, այդ մեզ հաղորդում է լեհահայ պատմիչ Բարոնշը⁵¹, սակայն, որ նա կապ ուներ Մոլդովայի հայերի հետ, այդ վկայում է իր Ռոշքա տոհմանունը (Ռոշքա ումիլներեն նշանակում է «կարմիր»), որը ումիլական ծագում ունի⁵², և այն, որ նա 1729 թվականին, երբ այցելել է Տրանսիլվանիայի հայ կենտրոնները,

գրում է, որ եղել է այնտեղ նաև իր ազգականների տեսության⁵³։ Հավանաբար Ռոշքան հետագայում Լեհաստանում հարեց կաթողիկոսության, քանի որ Մինասը անվիճելի է, որ 1680 թվականին կաթողիկոսության հարած չէր կարող լինել, որպեսզի Ռոշքային հիշյալ հոգևոր շորս աստիճանները տար։ Հայտնի է, որ Վրդարյանը իր կաթողիկական քարոզչությունը Տրանսիլվանիայում սկսել է 1684 թվականին, երբ նշեցինք, որ նրան ամենից ավելի ընդդիմացողներից մեկն է եղել Մինաս եպիսկոպոսը։ Մենք նույնպես կարծում ենք, որ 1687 թվականին Տրանսիլվանիայի Զուրջով քաղաքում հիշվող կաղմարար Ստեփանոս դպիր Կամենիցացին⁵⁴ նույն Ռոշքան պետք է լինի։ Որ նա կաղմարարությանը ևս զբաղվել է, այդ երևում է նրանից, որ նույն Ռոշքան 1707 թվականին կաղմել է մի այլ ձեռագիր Կամենիցում⁵⁵։

Մինաս եպիսկոպոս Զիրիֆտար օղլուի կապակցությամբ անհրաժեշտ է կատարել ևս մեկ ճշտում։ Պատմագրության մեջ տիրել է այն կարծիքը, ըստ որի Տրանսիլվանիա գաղթող Մինաս եպիսկոպոսը և 1649 թվականին Սուլավայում գրված⁵⁶ և այժմ Բուխարեստում պահվող ձեռագիր մի Ավետարանում հիշվող Մինասը, որը դարձյալ Մոլդովայի հայոց առաջնորդն է հանդիսացել, իբր նույն անձնավորությունն է եղել⁵⁷։ Ժամանակի փաստերի ուշադիր քննարկումը, սակայն, մեզ բերում է այն եզրակացության, որ 1676 թվականին Մոլդովայից Տրանսիլվանիա գաղթող Մոլդովայի հայոց թեմի առաջնորդ Մինաս Զիրիֆտար օղլու կոչված եվդոկիացի եպիսկոպոսը ոչ մի կապ չունի 1640-ական թվականներին դարձյալ Մոլդովայի հայոց թեմի առաջնորդ Մինասի հետ։ Տրանսիլվանիա գաղթող Մինասը հայոց առաջնորդ կարող էր դարձած լինել ոչ շուտ քան 1669 թվականը, քանի որ դեռ նույն թվականին Պիտուն իբրև Մոլդովայի հայոց

⁴⁶ «Կամենից», էջ 144։

⁴⁷ Գ. Գովրիկյան, «Դրանսիլվանիո հայոց մեդրապուրիսը», էջ 119—120։

⁴⁸ Դոկտ. Զ. Օրբերդինսկի, նշված աշխատությունը էջ 91։

⁴⁹ «Կամենից», էջ 127։— Մաշտոցի անվան Մատենադարանի ձեռագիր № 9748, էջ 60ր։

⁵⁰ «Կամենից», էջ 144։

⁵¹ Sadok Baracz, "Rys Dziejow Ormlanskich", Tarnopol, 1869, p. 193.

⁵² Szongott Kristof, "A Magyarhoni őrmény csaladok genealogiája", Szamosújvárt, 1898, p. 152. Ռումիլներեն Ռոշկա (Roščă) նշանակում է կարմիր մազ (տե՛ս Lazăr Șăineanu, "Dicționar universal al limbii române", ed. VI, 1929, p. 553,

⁵³ Գ. Գովրիկյան, նշված աշխատությունը, էջ 52, 74—75 և այլն։

⁵⁴ Մաշտոցի անվան Մատենադարանի ձեռագիր № 9485։

⁵⁵ Հ. Հ. Տաշյան, «Ծուցակ ձեռագրաց», էջ 692։

⁵⁶ Frédéric Macler, "Rapport..., en Roumanie...", p. 52.

⁵⁷ Chr. Lukacs, "Historia...", p. 66։—Դ. Տաշյան, նշված աշխատությունը, էջ 33—Հ. Հ. Տաշյան, «Ծուցակ ձեռագրաց», էջ 1116։—Ա. Զամբյան, «Հայոց եկեղեցու պատմություն», Բ մասն, Նոր Նախիջևան, 1909, էջ 125 և 128։— N. Iorga, "Armenii și Românii...", p. 69 և այլն։ Վերջերս, անկախ մեզանից, այս արքայում ճիշտ եզրակացության է հանգել դոկտ. Զ. Օրբերդինսկին (տե՛ս նշված աշխատությունը, էջ 90)։

թեմի առաջնորդ հիշատակում է Իսահակ եպիսկոպոսին⁵⁸, իսկ նախորդ Մինասը դեռ սրանից ավելի քան տասը տարի առաջ զոհ գնացել Սուլավայում տեղի ունեցող ասպատակությունների ժամանակ⁵⁹:

Պետք է նշել սակայն, որ Մինասի և հայոց մի մասի կաթողիկոսության հարելուց հետո իսկ, դեռ Տրանսիլվանիայի հայերի մի կարևոր մասը, իր հնագույն դավանությունը շարունակեց պահպանել: Մինասի մահից հետո Օթսենտը կոմիի արքեպիսկոպոս Վարդան Հունանյանի կողմից նշանակվեց եպիսկոպոսական փոխանորդ և շարունակեց մնացյալ հայերին ևս կաթողիկոսացնելու գործը: Ըստ Գ. Գովրիկյանի, այդ ժամանակ «գարձի գործը» դուրացավ, օր քան զօր հառաջացավ ու ավելի տարածություն ստացավ: Եկեղեցականաց այն մասն ալ, որ մինչև հիմակ ուղղափառ հավատքին սկզբունքներն ընդունելու կրնալի մասնար, հայտնեց, թե՛ Հռոմս գահուն հետ կմիանա»⁶⁰: Սրանից հետո է, որ «Հավատացելու ժողովը Մատուլ գլխավոր քահանան ութ ուրիշ քահանայի հետ Լեմպերկ խրկեց, որոնք Վարդան Հունանյանի առջև հանուն բոլոր Դրանսիլվանիո Հայոց, Ս. Հոր հավատարմություն խոստացան: Խնդրեցին միանգամայն իննուվեցնորս ԺԱ պապեն, որ իրենց վրա եպիսկոպոս ղեն զՎրդարյան»⁶¹: 1689 թվականին պապը մահանալով միայն, նրա հաջորդ Աղեքսանդր Ը պապը Օթսենտին 1690 թվականի հոկտեմբերի 3-ին հայոց առաքելական փոխանորդ և երեսփոխան անվանեց: Պապը իր գրություն մեջ նշում է, որ կամենալով «օգնել» Մուղղավայից Տրանսիլվանիա գաղթող հայերին, Օթսենտին պաշտոնով ուղարկում է այնտեղ մի շարք լիազորություններով. «... զի ընդունիցին զքեզ ամենայն պատուով, և մեծարանօք, զոր կարգեցաք ի գործ առաքելական երեսփոխանութեան, գործակալութեան, և վեբիլութեան,

այսու մերովս կոնդակաւ աւանդեցեալ: Եւ հանալիցեն զքեզ ինքեան հովիւ և առաջնորդ...»: Կոնդակի վերջում պապը սահմանում է, որ բոլորը Օթսենտին հնազանդ և ձեռնադրված լինեն: Իսկ իր հակառակորդներին և անհնազանդ եղող մարդկանց նկատմամբ սահմանելի վճիռները և պատիժները պապը ևս պատրաստ է նույնպես հաստատելու. «զվճիռս, զպատիժս, զորս դու ըստ իրաւանց և կանոնաց սրբոց սահմանիցես կամ հրատարակիցես, ընդդէմ հակառակաց քոց, և արանց անհնազանդից, մեք ևս զայնոսիկ հաստատելոց եմք...»⁶²:

Վրդարյանի կյանքի և գործունեության սկզբնական շրջանի վերաբերյալ շատ ավելի ուշագրավ են հայերի կողմից Լեոպոլդ կայսրին գրված այն աղերսագրում եղող տողերը, որոնք ինքնակենսագրական արժեք ունեն, քանի որ աղերսագիրը անպայման պետք է որ գրված լինի նույն ինքն Վրդարյանի ձեռքով: Այդ հաստատվում է նույն գրության մեջ նույն Վրդարյանի մասին գրված նվաստացուցիչ տողերով⁶³, որոնք միայն թույլ կարող էր տալ աղերսագրի հեղինակ հանդիսացող Վրդարյանը: Աղերսագրից մեջ ենք բերում Վրդարյանի կյանքին վերաբերող հետևյալ պարբերությունը. «1676-ին, Մուղղավայի Պոթուշան (իմա՛ Բոտոշան) հասարակության ղառավորին, Լուսիկ Վերդիքս-գու փաճառականին որդին, Ավքսենտիոս, որ ավելի մեծ սեր ուներ գիտությանց քան ապրանքներու, և որ մայրենի լեզվին մեջ ինքզինք կատարելապես կրթվեն հոտ, լատին գիտությունները հատկացնելու նպատակով սաստիկ փութով սորվելու սկսավ, ծնողաց տունը թողլով՝ Լեմպերկ քահանայապետական վարժարանը մտավ: Բայց հայրն այս որոշման ամենակի զիջանել չուզելով՝ զինքը ճուրճով բերել տվավ. ուր որ—որովհետև ինքն այ դեռ ևնե՛ծվածոյ էր (ընդգծումը մերն է—Ս. Ք.)— հայ մուղղությանցը վրա իմաստությամբ լռեց: Որպեսզի հորն դիտավորությունը—որ զինք ամեն կերպով ճուրճուցի օրինորդի մը հետ ամուսնացնել կուզեր—պարայի հանե, ծնողացը տնեն նորեն Լեհաստան փախավ, և ասկե Մարթելլի լեհական արքունյաց քով գտնվող քահանայապետական նվիրակին խորհուրդովը Հռոմ գնաց: Ուր հերձվածեն հանդիսական կերպով հրա-

⁵⁸ «Բռնի միութիւն...», էջ 10—11:

⁵⁹ Գեւոյաի Թանգարանում այժմ պահվող մի ձեռագրում, № 2 (18), գրված 1659 թվականին Սուլավայում, Ավետիք սարկավադի կողմից, գրվել հիշատակարանում գրում է. «Եմ որդի Մինաս եպիսկոպոսի Սէշովցի, որ զինքն զաղախնին սպանեցին»: Գովրիկյանի մոտ այս պարբերությունը սխալ է բերված. «Զեռամբ... Անտիք սարկավադի և իմ որդի Մինաս եպիսկոպոսի Սէշովցի, որ զինքն զաղախնին սպանեցին» («Դրանսիլվանիո հայոց մետրապոլիսը», էջ 336): Այստեղից էլ դուրս է գալիս, որ իբր Ավետիքի որդին է Մինասը, այնինչ հակառակն է հղել: «Որդի» այստեղ պետք է հասկանալ անշուշտ «հորեւոր որդի» իմաստով:

⁶⁰ Գ. Գովրիկյան, նշված աշխատությունը, էջ 120—121:

⁶¹ Նույն տեղում, էջ 121:

⁶² Նույն տեղում, էջ 122—123:

⁶³ Աղերսագրում գտնում ենք հետևյալ տողերը. «Այս միությունը, չէ թե պարզապես Ավքսենտիոս Վրդարյանի—միայն անկատար գործիքին և անօգուտ ծառային (ընդգծումը մերն է—Ս. Ք.)—հապա ամենակարողին գործը...»: (Տե՛ս Գ. Գովրիկյան, «Հայք յճիսաբնութուպոլիս», Բ, էջ 157):

ժարեղին ետև՝ տարածման հավատո Ուրբանյան վարժոցին աշակերտեցավ: Քանի մը տարի հոն մնալով՝ երբ սրբազան դիտու-թյունները կատարելապես սորվեցավ, առաջնորդները՝ զերիտասարդ քահանան իբրև առաքելական քարոզիչ՝ իր ազգականներն ու բոլոր հայերը դարձնելու համար Դրանսի-վանիա խրկեցին, հանձնելով իրեն որ ամեն ջանք ընե և հայերը բոլոր մը առաջ Հռոմեա-կան Ս. Եկեղեցվույն հետ միացնեն⁶⁴ (ընդ-գծումը մերն է—Ս. Ք.):

Այսպիսով Ուրբանյան քարոզչական վար-ժարանի ղեկավարութունը, հանձին Վրդար-յանի, գտել էր քարոզչական գործի լավա-գույն թեկնածուին և պետք է ասել, որ ղե-կավարութունը չսխալվեց այդ ընտրության մեջ: Ուշագրավն այն է, որ, ինչպես ասված է նույն աղբյուրագրում, Վրդարյանը 1684—1690 թվականներին ավարտած էր համարում Տրանսիլվանիայի հայերին կաթոլիկացնելու գործը: Սակայն հետագայի զեպքերը ցույց տվեցին, որ իրականում այդ միացումը առե-րես է եղել և հիշյալ թվականից հետո, դեռ կես դար շարունակ, բռնի միջոցների օգնու-թյամբ, պայքար է մղվել հայերին վերջնակա-նապես կաթոլիկացնելու համար:

3. ՄՈՂԴՈՎԱՅԻ ՀԱՅԵՐԻՆ ԵՎՍ ԴԱՎԱՆԱՓՈՆ ԱՆԵՆՈՒ ՓՈՐՁԵՐԸ ԵՎ ՆՐԱՆՑ ՁԱՆՈՂՈՒՄԸ

1672—1684 թվականներին Մոլդովայից շուրջ 10 000 հայեր, և կամ, ըստ ոմանց, 3000 հայ ընտանիք էին գաղթել Տրանսիլվա-նիա: Սակայն և այնպես փաստերը անվի-ճելիորեն վկայում են, որ հիշյալ գաղթներից հետո Մոլդովայի հայ գաղութը չթաքալվեց: Չնայած այն բանին, որ ժել դարի վերջին տասնամյակներում շատ ծանր էր դրությունը Մոլդովայում, քանի որ անվերջ պատե-րազմները, սուլն ու համաճարակը, կողոպու-տը և իրար հաջորդող պայքարը Մոլդովայի գահի շուրջ, ծայր աստիճան դժնդակ վիճակ էին ստեղծել երկրում, այնուամենայնիվ հա-յերը շուտով վերսկսում են կազմակերպել իրենց հնագույն գաղթավայրերը: Հայերի վերստին հավաքմանը նպաստում էին նաև Մոլդովայի տվյալ շրջանի մի շարք իշխան-ների կողմից հայերին տրված արտոնու-թյունները: Մոլդովայի քաղաքների զարգաց-մանը դեռևս ԺԴ դարից նպաստող, հատկա-պես առևտրին ու արհեստագործությանը զարկ տվող հայերի գաղթը չէր կարող իր բացասական ազդեցությունը չունենալ երկրի կյանքում: Անշուշտ այդ է պատճառը, որ

1677 թվականի ապրիլի 21-ին իր հրովար-տակով Մոլդովայի Անտոնիե Ռուսետ (1675—1678) իշխանը Մուշավայի հայոց ե-պիսկոպոսարանին առանձնաշնորհումներ է տալիս և նշում, որ անհրաժեշտ է սրանից հետո կանչել շատ հայերի թուրքական երկ-րից կամ Լեհաստանից և նրանց ազատել հարկերից⁶⁵: «Թուրքական երկիր» ասելով, իշխանը, անշուշտ, բացի բուն Թուրքիայից, նկատի ունի նաև Տրանսիլվանիան՝ ապաս-տանած հայերով, քանի որ այդ երկիրը տվյալ թվականին դեռևս գտնվում էր թուր-քական տիրապետության տակ: Իշխանը, նույն ժամանակ, ծանրագույն պատժի սպառ-նալիքով, կարգադրում էր բարձրագույն պաշ-տոնատարներին չնեղել հայերին: Հայերին նույնպիսի առանձնաշնորհումներ են տալիս նաև հետագա իշխանները: Մոլդովայի Ան-տոնի Կանտեմիր իշխանը, 1705 թվականի հունիսի 8-ին, բոլոր տեսակի հարկերից ա-զատում է Յաշի հայոց երկու եկեղեցիների հոգևոր պաշտոնյաներին⁶⁶, նույն առանձնա-շնորհումը հաստատում են նաև հաջորդ իշ-խաններից Միհայ Ռակովիցը (1707 թ. նո-յեմբերի 18-ի հրամանով)⁶⁷, Ն. Ալեքսանդր Մավրոկոորտադը (1710 թ. մարտի 15)⁶⁸, Դի-միտրիե Կանտեմիրը (1711 թ. դեկտեմբերի 18)⁶⁹, Դրիգորե Գհիկան (1727 թ. օգոստոսի 17)⁷⁰ և ուրիշները: Սակայն մինչև ժել դարի վերջը խաղաղությունը չէր հաստատված Մոլդովայում: Պետք է նշել, որ նույն ժամա-նակաշրջանում Վալաքիայում ևս նպաստա-վոր չէին պայմանները: Հավանաբար այս պատճառների և Տրանսիլվանիա զնալու մտադրության հետևանքով է, որ տվյալ ժա-մանակաշրջանի մոլդովական փաստաթղթե-րում մեզ հանդիպում են նաև հայերի կող-մից մի շարք հողամասերի և տների վաճառ-քի գործարքներ⁷¹:

Սակայն, հակառակ տիրող աննպաստ պայմանների, Մոլդովայում դեռևս հայեր էին ապրում: Այդ շրջանից մեզ են հասել մի շարք հայերեն ձեռագրեր, որոնք արտագրվել են հիշյալ վայրում: Այսպես, հայերեն ձե-ռագրեր են գրվել 1684 թվականին Իբրայի-լում (Բրելիլա)⁷², 1697 թվականին Քիլիում

⁶⁵ Teodor Bălan, „Documente Bucovinene“, vol. 4, p. 237.

⁶⁶ „Ion Neculce“, Iași, 1923, p. 118.

⁶⁷ Նույն տեղում, էջ 118:

⁶⁸ Նույն տեղում, էջ 119:

⁶⁹ Նույն տեղում, էջ 113:

⁷⁰ Նույն տեղում, էջ 120:

⁷¹ Նույն տեղում, էջ 176—177:

⁷² Տե՛ս Մաշտոցի անվան Մատենադարանի ձեռագիր № 6582:

⁶⁴ Գ. Գովրիկյան, նշված աշխատությունը, էջ 155—156:

Այստեղ բերում ենք մի հատված կտրին-
ների վերոհիշյալ կանոնադրությունից.

«Նախ ի փառս ամենայն Սրբոց Երրորդ-
դոսթեան Հօր և Որդոյ և Ոգւոյն Սրբոյ, երկ-
րորդ ի յիշատակ ապագայից մերազնեայց ի
երրորդ վասն կառավարութեան եղբայրակ-
ցութեան երիտասարդաց, այսինքն կտրեմու-
րացն Պօշանու, Եաշու և Ուսմանու, ի ժա-
մանակս քնդհանրոյ Հայրապետին և սրբա-
զան փափին Տեառն Աղեքսանդրու և Հայոց
կաթողիկոսին Տեառն Եղիազարու և փոխա-
նորդութեան առաջնորդին տեղւոյն Սէշովու
վանիցն Տեառն Օգսենտիոսի մակ[անուանե-
ալ] Վրժէսգու վարդապետի և յաւագերե-
ցութեան Տեառն Եղիայի մակ[անուանեալ].
Մնտրուին...»:

Նույն կանոնադրության վերջում գրված է.
«... և մեք ևս աստուածային օրհնութեամբն
և նախախնամութեամբն օրհնեմք և հաս-
տատեմք զպրաստաւաս այս յանուն Հօր և
Որդոյ և Ոգւոյն Սրբոյ և խոստանամք սիրե-
լի լինիլ, սիրեցելեաց նորա և թշնամի թշնա-
մեաց նորայ: Ուստի և ի հաստատութիւն
յիշատակարանիս դրի ես Օգ[սենտիոս]
վ[արդապետ] Վ[րժէրեսգու] ղիմ մոհրն և
ղիմ ձեռագիրն ի վերայ սորա, թվ. ՌՃԼԲ
(1690) սեպտեմբեր ԺԲ (12), ի Ճուրճովու
Սնմիրգուշն»⁸⁰:

Այս անհաջողությունից հետո, հետագա
տասնամյակներին Տրանսիլվանիայի հայերի
մոտ կաթողիկական քարոզչության դեմ
մղվող պայքարը շարունակվում էր, այդ
պատճառով էլ Վրդարյանը չէր կարող, դեռևս
գաղթող հայերին կաթողիկ չդարձրած, զբաղ-
վել նաև բուն Մուղղավայի հայերի «զարծ»-ի
հարցով: Լվովի հայ կաթողիկ թեմը պարզ
տեսնելով, որ բացի Վրդարյանից, այդ շրջա-
նում Տրանսիլվանիայում նույնիսկ կաթողի-
կության հարած հոգևորականները այնքան
էլ վստահելի չեն կարող համարվել, ուստի
նկատի ունենալով նույն Վրդարյանի դժվա-
րին կացությունը, Մուղղավայում կաթողիկա-
կան քարոզչության գործը կրկին իր ձեռքն է
վերցնում:

1672—1684 թվականներին, Մուղղավայի
հայերի գաղթի ժանր օրերին, տեսնում ենք,
որ Վարդան Հունանյանը իր օգնական Աստ-
վածատուր եպիսկոպոս Ներսեսովիչին է
ուղարկում Մուղղավա: Նա կոպուղ կայսրից և
Ավգոստոս թագավորից հանձնարարագրեր

առնելով, ներկայացավ Դուկա իշխանին, որ-
պեսզի հայ եպիսկոպոսությունը, որ թափուր
է մնացել, Լվովի թեմին միացնի⁸¹: Ամենայն
հավանականությամբ Ներսեսովիչը Մուղղավա
զնացած պիտի լինի Դուկայի երկրորդ իշ-
խանության ժամանակ (1678—1683): Մի
քիչ ավելի ուշ, նույն Ներսեսովիչը կրկին
Մուղղավա է գալիս և տեղի հայերին հոռմեա-
ղավան դարձնելու նպատակով ներկայանում
է երկրի իշխան Անտիոհ Կանդեմիրին
(1695—1700, 1705—1707)⁸²: Ինչպես նշում
է Դանը, նույն Ներսեսյանը, որ եպիսկոպոս
էր «Տրայանուպոլսոյ ի կողմանս անհաւա-
տից», Մուղղավայի իշխանի մոտ ներկայա-
ցել էր կոպուղ Ա կայսրից, կհաստանի Օ-
գոստոս Բ թագավորից և Առաքելական Աթո-
ռից, այսինքն պապից, «որ ամենայն կեր-
պով կշանար Մուղղավայի հայերն ի միութուն
բերել», հաստով թղթեր բերելով: Ներսեսյանի
դիտավորությունն էր իշխանից հրաման
ստանալ, որ Մուղղավայի արևելյան հայ եկե-
ղեցիները Լվովի կաթողիկ հայ արքեպիսկո-
պոսի իրավասության ենթարկվեն: Բայց
նրա փորձերը անհաջողությամբ վերջացան⁸³:
Պարզ է, որ բացի Մուղղավայի հայերի կոպ-
ված ընդդիմությունից, երկրի իշխանը ևս,
իրեն հունադավան, երբեք չէր կարող ցան-
կալ, որ իր երկրում ապրող մի հնամենի ու
վստահելի ազգաբնակչություն կաթողիկ դառ-
նար, այդ նշանակում էր նաև հեղինակու-
թյան անկում հանդեպ կաթողիկական քարոզ-
չության մարմաջով տարված ավատրիական
և լեհական պետությունների և պապի: Ինչ-
պես երևում է հիշյալ Անտիոհ Կանտեմիր
իշխանի եղբայր, հայտնի դիտական և դար-
ձյալ Մուղղավայի իշխան Իրիմիորի Կանտեմիր
(1693, 1710—1711) իշխանի մի աշխատու-
թյունից, Մուղղավայի հայերը այս շրջանին
ունենին տեղական ուղղափառ եկեղեցիների
մեծության և գեղեցկության չղիջող տաճար-
ներ և վայելում էին իրենց դավանությունը
գործադրելու ազատություն⁸⁴:

Կհահայերի կողմից սրբագրված և կամ
բոլորովին լատիներենից թարգմանված եկե-
ղեցական գրքերը, որոնք, ինչպես տեսանք,
մեծ տարածում էին դոնել Տրանսիլվանիայի
հայ կաթողիկների մոտ, մուտք էին գործում
նաև Մուղղավայի հայկական եկեղեցիներում:

⁸¹ Ձ. Օրեդիկսկի, նշված աշխատությունը, «Հանդէս
ամսօրեայ», 1962, էջ 275:

⁸² Վ. Վ. Բստկարյան, «Եկեղեցական պատմություն»,
էջ 383:

⁸³ Դիմ. Տան, նշված աշխատությունը, էջ 39:

⁸⁴ Dimitrie Cantemir, „Descrierea Moldovei,
traducere de pe originalul latinesc de G. Pascu“,
București, 1936, p. 205.

⁸⁰ Ս. Քոլաբջյան, «Ցուցակ Ռումինիայի զանազան
քաղաքներում ցրված հայերեն ձեռագրերի» (անտիպ): —
«Արարատ»-ի 1889 թ., էջ 398—407, տպագրված Կո-
նոնադրության մեջ, բացակայում է Աղեքսանդր պապի
անունը: Կան նաև այլ տիպի աղավաղումներ և թերա-
ցումներ:

Հովսեփ Բ կայսրը 1786 թվականին իր հրովարտակով իրավունք տվեց Բուկովինայի հայադավան հայերին հպատակվելու էջմիածնի կաթողիկոսին և Կոստանդնուպոլսի հայոց պատրիարքին⁹⁴։ Հովսեփ Բ-ի մահից հետո, հայերը գիմեցին նրա հաջորդ Լեոպոլդ Բ-ին, սակայն հնարավոր չեղավ հայ հոգևոր առաջնորդությունը վերահաստատել։

Վերոհիշյալ բոլոր ժամանակաշրջանում և նրանից հետո էլ կաթոլիկական քարոզչությունը կանգ չէր առնում։ 1796 թվականին Սուլավայի հայոց մոտ ղրկվեց Հովսեփ Մոշորոյ հայ կաթողիկ վարդապետը⁹⁵։ 1824 թվականին Վիեննայից ուղարկվեց Քարաչոնեի քահանան⁹⁶։ Ուշագրավն այն է, որ վերոհիշյալ երկու հոգևորականների անուններից դատելով, նրանք տրանսիլվանացի հայեր պետք է լինեին։ Այս, վերոհիշյալ Հովհաննես Հակոբյան, Կորպուլի և Քարաչոնեի տրանսիլվանացի քահանաների անունները ցույց են տալիս, որ այդ վայրի հայերի բռնի կաթոլիկացումից հետո, Լվովի թեմը երբեմն օգտագործում էր նաև տրանսիլվանացի հայերին, քանի որ նրանք Բուկովինայի և հատկապես Սուլավայի հայերի հետ սերտ ազգակցական կապեր ունենալով, հնարավոր էին համարում, որ իրենց քարոզչությունը որոշ նպատակի կարող է հասնել։

Ըստկարյանը գրում է, որ նույնպես առանց հետևության են մնացել Լվովի հայ արքեպիսկոպոս Ստեփանյանի «ջանքերը», որ Բուկովինայի հայ կաթողիկ եկեղեցիները այցելելու ժամանակ, անձամբ «չմիացելոց դարձին սկսավ պարապիլ»⁹⁷։ Հիշյալը Լվովի Սամվել Ստեփանովիչ հայ կաթողիկ արքեպիսկոպոսն էր (1831—1858)⁹⁸։ Այս վերջինը իրականում երկու անգամ եկել էր Սուլավա

և հաճախակի քարոզչություններ կատարել և նույնիսկ վիճել էր տեղի հայոց ժողովրդապետական եկեղեցում, Հովհաննես Բողոշան անունով հայ քահանայի հետ։ Ինչպես գրում է Դանը, հիշյալ հայ «քահանայն անոր (իմա՝ Ստեփանովիչի) այս միացնելու փորձին համար՝ հրապարակավ անեծք կարգաց անոր վրա»⁹⁹։

Լեհահայ գիտնական Բարոնը գրում է, որ 1828 թվականին, Ավստրիայի կայսրի հրամանով, Վիեննայից Պոդոս վարդապետ Հովհանյանը ղրկվեց Սուլավա, որը ևս տեղի հայերին հայերեն լեզվով հորդորում էր միանալ, սակայն արդյունքի չհասավ¹⁰⁰։

Դարձյալ անարդյունք մնացին Ֆլորիան Միտուլսբի 1839 թվականին և ավելի ուշ Իսակովիչի, Իգնատիոս Ստեփանովիչի և Դավիթովիչի քարոզչական փորձերը¹⁰¹։ ԺԹ դարի վերջին էր, որ Լվովի հայ կաթողիկ թեմի արքեպիսկոպոս Իսակ Իսակովիչը Սուլավայի և Բուկովինայի «մոլորյալ» ազգակիցներին միության հրավեր է կարդում¹⁰²։ Մեր դարի սկզբներին ևս հայ հոգևորական մի եպիսկոպոս Սուլավա է գալիս հայերին կաթոլիկացնելու նպատակով, սակայն նրան ևս չի հաջողվում ոչինչ անել¹⁰³։

Այսպիսով, դարերի պատմություն ունեցող կաթոլիկական քարոզչությունը Մոլդովայի հայերի մոտ հաջողություն չունեցավ, քանի որ համառորեն կրկնվող առաքելությունները մեկը մյուսի հետևից փշրվեցին ավանդապահ հայերի անհողդողդ և աննկուն կամքին և նրանց հայրենասիրական հակազդեցությունը բախվելով։

(Շարունակելի)

99 Դան. Տան, նշված աշխատությունը, էջ 44։

100 Sadok Barącz, նշված աշխատությունը, էջ 171-172։

101 Դան. Տան, նշված աշխատությունը, էջ 44։

102 «Արմենիա», Մարսի, 1896, ԺԹ տարի, № 34։

103 Գ. Ուրունյան, «Պոդոլինայի հայերը», «Բիզանդիկոն», 1910, № 149։

94 Լ. Բարայան, նշված աշխատությունը, էջ 127։

95 Դան. Տան, նշված աշխատությունը, էջ 43-44։

96 Վ. Վ. Ըստկարյան, նշված աշխատությունը, էջ 387։

97 Նույն տեղում, էջ 387։

98 Հ. Ղ. Ալիշան, «Կամենից», էջ Ը։